

ОСВІТНІ РЕФОРМИ ТА ІННОВАЦІЇ

УДК 37.014.018.552:378.4(430)

Інтернаціоналізація навчальних програм: погляд німецькомовного суспільства

Вікторія Солощенко

У статті здійснено інтерпретацію поняття «інтернаціоналізація навчальних програм»; обґрунтовано зміст цих програм; окреслено визначальні чинники, які сприяли введенню інтернаціонального контексту у навчальні програми університетів німецькомовних країн світу.

Ключові слова: інтернаціоналізація змісту освіти, навчальна програма, університет, німецькомовні країни.

На початку ХХІ століття інтернаціоналізація університетської освіти стає невід'ємним компонентом інтеграції вищого навчального закладу до єдиного європейського загальноосвітнього простору. При цьому, наявність інтернаціоналізованих навчальних програм (ІНП) у тому чи іншому вищому навчальному закладі стає індикатором конкурентоспроможності, функціонування та збереження його статусу. Провідний компаративіст Німеччини, професор Ульріх Тайхлер (Ulrich Teichler), наголошує, що в епоху міжнародної освітньої конкуренції провідними завданнями кожного вишу стають пошуки ефективних механізмів, що спрямовані на зміцнення власної позиції у міжнародній конкурентній боротьбі [23]. Зауважимо, що інтернаціоналізація змісту навчальних програм та їх упровадження сприяє активізації академічної мобільності та є запорукою економічного благополуччя того чи іншого університету, що є актуальним для українського простору вищої освіти.

Особливості ІНП, їх типологія, структура, зміст та умови ефективності є предметом наукових пошуків таких українських науковців, як: С. Вербицька, О. Верхогляд, Ю. Музиченко, А. Сбруєва, А. Чирва, німецькомовних теоретиків (Theodor Berchem, Karola Hahn, Jan C. Joerden, Elke Korte, Klaus Landfried, Bengt Nilsson, Klaus Schnitzer, Anna Schwarz, Ulrich Teichler, Hans-Jürgen Wagener), англomовних дослідників (John Cogan, Brenda J. Ellingboe, Michael Gibbons, Jean Gordon, Sven Groennings, Jane Knight, Friedhelm Maiworm, Joan Mason, Josef A. Mestenhauser, Helga Nowothen, Matthias Otten, Peter Scott Dale Stanley, Marijk Van der Wende, Tom Whalley, David S. Wiley) та організацій, що професійно займаються питаннями міжнародної освіти (ACA, CERI, DAAD, NAFSA, NUFFIC, OECD). Проте відсутність в Україні досліджень, що стосуються проблем інтернаціоналізації змісту університетської освіти в німецькомовних країнах актуалізує доцільність обраної теми наукового пошуку.

Метою статті є визначення поняття «інтернаціоналізація навчальних програм», окреслення визначальних чинників, які сприяють введенню інтернаціонального контексту у навчальні програми університетів світу, а також презентація типології моделей ІНП за версією Організації економічного співробітництва та розвитку (2002 року).

Аналіз української нормативно-правової бази засвідчив, що на національному рівні питання інтеграції системи вищої освіти до загальноєвропейського освітнього простору та передумови розвитку процесу інтернаціоналізації університетської освіти в державі відображено у Національній доктрині розвитку освіти України [1], у законі України «Про вищу освіту» [2] та інших нормативних документах.

У Німеччині питання реформування системи вищої освіти, а саме її інтернаціоналізація, знаходять відображення у законі «Про вищу освіту» (стаття 5–12) зі змінами від 12.04.2007 р. [14]. В Австрії актуальні проблеми модернізації системи вищої освіти в контексті її інтернаціоналізації висвітлено у концептуальних положеннях нормативних документів, зокрема у тексті закону «Про університетську освіту», 2002 р. [7], у Швейцарії – у федеральному законі «Про розвиток університетів та співробітництво в швейцарських закладах вищої освіти» [8], у Ліхтенштейні – у законі «Про вищу освіту», 2005 р. [11] та у Люксембурзі – у Статуті «Про створення університету Люксембурга», 2003 р. [18].

Наголосимо, що питання ІНП провідних університетів світу почало активно обговорюватися академічною спільнотою Німеччини, Австрії, Швейцарії, Франції, Австралії, Японії, Данії, за підтримки Організації з питань міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти Голландії (NUFFIC) іще на початку 90-х років ХХ століття. У листопаді 1993 року до цієї співпраці приєднався Центр освітніх досліджень та інновацій у галузі освіти (CERI). У контексті рамкової програми цієї організації «Вища освіта в міжнародній перспективі» («Higher Education in a New International Setting») було визначено, що невід'ємною складовою процесу інтернаціоналізації системи вищої освіти тієї чи іншої країни є запровадження міжнародного змісту освіти, міжнародних навчальних матеріалів та форм діяльності, що ілюструють якісний потенціал вищого навчального закладу [9].

У публікації «Реформування системи вищої освіти шляхом змін навчальної програми: інтернаціоналізація кампусу» («Reforming the Higher Education Curriculum: Internationalizing the Campus») (1998 р.) професор університету Міннесоти (США) Джозеф Местенхаузер (Josef Mestenhauser) та його колега, провідний фахівець Інституту міжнародної освіти (США) Бренда Дж. Еллінгбо (Brenda J. Ellingboe), стверджують, що визначальними чинниками, які сприяли введенню інтернаціонального контексту у навчальні програми університетів світу, були:

- глобалізація (розширення інтернаціонального ринку робочої сили та «маркетизація» міжнародного ринку вищої освіти);
- європеїзація та регіоналізація (зміцнення і розширення ЄС, утвердження єдиного європейського освітнього простору та активізація академічної мобільності у світі) [19].

У своїй роботі «Практичні директиви з інтернаціоналізації навчальних програм» («Best Practice Guidelines for Internationalising the Curriculum») (1997 р.), професор Том Воллі з Канади (Tom Whalley) запевняє, що крім глобалізації, європеїзації та регіоналізації освіти, на впровадження інтернаціонального контексту у навчальні програми більшості університетів вплинуло перетворення постіндустріального суспільства на суспільство знань, що привело до масовізації вищої освіти та збільшення ринку кваліфікованої робочої сили. Саме тому, нині суспільні тенденції до «навчання впродовж життя» («life-long education») збільшують попит на інтернаціональні навчальні програми університетів [25]. Віце-ректор університету культури і мистецтв у Відні (Австрія), професор Грегор Відхольм (Gregor Widholm), переконаний, що збільшення автономії університетів та зниження державного фінансування системи вищої освіти активізує необхідність у міжнародному маркетингу навчальних програм та стане першочерговим завданням кожного прогресивного університету [7].

Отже, теоретико-аналітичний аналіз фахової літератури, дав змогу окреслити визначальні чинники, які сприяли введенню інтернаціонального контексту у навчальні програми університетів світу. Ними стали:

- глобалізація, європеїзація та регіоналізація освіти та перетворення постіндустріального суспільства на суспільство знань;
- збільшення автономії університетів та зниження державного фінансування системи вищої освіти на національному та інституційному рівнях.

На основі аналізу сучасних досліджень провідних компаративістів США, Німеччини та Канади у галузі перспектив міжнародної освіти [13; 17; 20; 22; 23; 24], нами було складено таблицю «Дефініція поняття інтернаціоналізація навчальних програм»: міжнародний вимір» (див. табл. 1.), що дає змогу розкрити зміст цього поняття.

З таблиці стає зрозумілим, що інтерпретація поняття ІНП має багато спільного з позицій наукового світу США, Німеччини, Канади та передбачає запровадження міжнародного виміру у навчальні програми того чи іншого університету. Інтерпретаторсько-аналітичний метод дав нам змогу сформулювати положення про ІНП. На нашу думку, інтернаціоналізація навчальних програм є спеціально розробленою стратегією пристосування університету до нових умов функціонування в сучасному високоорганізованому суспільстві, що передбачає комплекс взаємопов'язаних змін та нововведень, інтеграцію до існуючих навчальних програм із міжнародним змістом.

У 1999 році на Постійній конференції ректорів вищих навчальних закладів Німеччини, за участі представників Постійної конференції міністрів культури федеративних земель, Міністерства освіти і науки країни, Німецької служби академічних обмінів (DAAD) та Гете-Інституту, генеральний секретар DAAD Крістіан Бодє (Christian Bode), зазначив, що глобалізація та інтернаціоналізація світових ринків праці актуалізує питання мовної компетентності сучасного високоосвіченого фахівця, що на сьогодні є однією з найголовніших умов успішного працевлаштування та побудови кар'єри [10].

Дефініції поняття «інтернаціоналізація навчальних програм»

Німецькі дослідники	Дефініція поняття	Учені США та Канади	Дефініція поняття
Ulrich Teichler (Ульріх Тайхлер)	запровадження міжнародного виміру у навчальні програми університетів шляхом удосконалення певних тематичних модулів курсу [23]	Joan Mason (Джоан Мейсон)	комплекс дій, що включає розробку та зміни існуючих навчальних програм, що спрямовані на введення міжнародного виміру у зміст більшості навчальних дисциплін [17]
Karola Hahn (Карола Хан)	зусилля викладацького корпусу щодо надання своїм навчальним курсам міжнародного виміру в аспекті їх змісту та методів викладання [13]	Bengt Nilsson (Бенгт Нільссон)	модернізація процесу навчання, освітні зміни, що спрямовані на зміцнення та збереження існуючої якості системи вищої освіти її ефективності [20]
Klaus Schnitzer (Клаус Шнітцер)	впровадження кардинально нових навчальних програм, що передбачають вивчення іноземних мов та спрямовані на підготовку сучасного висококваліфікованого фахівця, громадянина світу, здатного витримати конкуренцію та скласти конкуренцію на європейському ринку праці [22]	Dale Stanley (Дейл Стенлі)	створення універсального, взаємопов'язаного комплексу знань, що надає студентам міжнародного / інтернаціонального бачення світу, тих необхідних знань і умінь, що спрямовані на підготовку всебічно розвиненої особистості / професійно, соціально та психологічно підготовленої до життя в інтернаціональному / полікультурному суспільстві [17]
Elke Korte (Ельфе Корте)	впровадження європейського виміру в навчальний процес вищого навчального закладу тієї чи іншої країни [22]	Marijk Van der Wende (Марік ван дер Венде)	необхідність істотних змін у навчальних програмах за рахунок уведення «європейського компонента» до змісту існуючих програм [24]

При цьому президент німецького об'єднання студентів, професор Ханс-Дітер Рікенс (Hans-Dieter Rinkens) переконаний, що модернізація існуючих підходів до викладання навчальних дисциплін у вишах країни виключно німецькою мовою вимагає першочергових змін. Дослідник запевняє, що володіння англійською мовою є необхідною умовою здобуття індивідом вищої освіти та подальшого підвищення його професійного рівня. Вона залишається найпоширенішою мовою в Європі, більше половини (51 %) європейців спілкуються виключно англійською мовою, французькою та німецькою – близько 37 %, іспанською та російською – 12 %. Саме тому успіх інтернаціоналізації університетської освіти залежить від модернізації існуючих стереотипів щодо «монополії» німецької мови у вишах країни.

Учений пропонує такі заходи щодо інтернаціоналізації навчального процесу в університетах Німеччини шляхом реформування існуючої системи викладання навчальних дисциплін:

- утвердження загальної мови навчання – німецької;
- введення іноземної мови (англійської) у викладання навчальних дисциплін;
- запровадження спеціальних практичних занять для академічного загалу університету (студентів, професорсько-викладацького складу, адміністрації вишів) з метою вдосконалення знань з англійської мови, для участі у міжнародних конгресах, конференціях, викладанні лекцій іноземною мовою у вишах за кордоном тощо) [10].

Позиція Ханса-Дітера Рікенса викликала неабиякий протест академічного загалу країни. Провідний германіст Німеччини Конрад Ехліх (Konrad Ehlich) та його колеги Армін Вольфф (Armin Wolff), Дітріх Еггерс (Dietrich Eggers), Ульріх Аммон (Ulrich Ammon), Карл-Хайнц Штоль (Karl-Heinz Stoll), запевняють, що введення англійської мови в навчальних процес вишів країни призведе до повного знищення німецької мови та науково-дослідної величі Німеччини [26]. У своїй роботі «Американізація світу: США в наших головах» («Amerikas Welt: Die USA in unserer Köpfe») відомий німецький політолог, директор Інституту гуманітарних досліджень у місті Гессен (KWI), член німецької консультативної ради з глобальних змін навколишнього середовища (WBGU) професор Клаус Леггеві (Claus Leggewie) зазначив, що американізація світу та суцільна англо-американізація системи університетської освіти є «початком кінця», поетапним знищенням німецької мови та культури загалом та утвердженням єдиної панівної нації у світі [16].

У публікації «Чи залишилася німецька мова інтернаціональною мовою науки? Англійська мова для навчання в німецьких університетах?» («Ist Deutsch noch internationale Wissenschaftssprache? Englisch auch für die Lehre an den deutschsprachigen Hochschulen?») професор Дуйсбург-Ессенського університету, провідний фахівець країни з соціолінгвістики та лінгвістики німецької мови Ульріх Аммон (Ulrich Ammon) стверджує, що протягом багатьох століть латина була світовою мовою науки, лише в кінці XIX ст. німецька мова прийшла їй на зміну. Нині англійська стала домінуючою мовою наукового світу Європи. Мовознавець переконаний, що в майбутньому німецька мова не втратить своєї значущості в Європі, залишившись об'єднуючою рисою німецькомовних країн світу, поширить свій вплив на схід [5]. Погоджуючись із думкою Ульріха Аммона, його колега, директор Центру Міжнародної Вищої освіти при Бостонському коледжі Філіп Альтбах (Philip Altbach) стверджує, що велич англійської мови сьогодні є прототипом латини Середньовіччя. Дослідник запевняє, що на сьогодні перевага німецької мови над іншими мовами світу реалізується частотою її використання на міжнародному політичному, науковому та культурному рівнях [4].

Теоретико-компаративний аналіз мовної складової інтернаціоналізованого змісту навчальних програм дав змогу нам визначити академічну суперечність

наукового світу країни та шляхи її подолання. Так, на початку ХХІ ст. у Німеччині виникла суперечність між зміцненням, уніфікацією та підвищенням якості навчання німецької мови як іноземної та ревальвацією (підвищення значущості, престижу) англійської мови для викладання навчальних дисциплін в університетах країни задля успіху у міжнародній конкурентній боротьбі. Розв'язанням цієї дилеми став проект «Інтернаціоналізація навчальних програм – цілі та фінансування» («Auslandsorientierte Studiengänge – Zielsetzung und Förderrichtlinien») Німецької служби академічних обмінів (DAAD) від 18 січня 2000 р., що був схвалений Міністерством освіти і науки країни. Відповідно до цього проекту, було введено викладання основного курсу дисциплін двома мовами (німецькою та англійською). При цьому перевага надавалася природничим, інженерним, математичним та гуманітарним навчальним предметам [10].

У квітні 2000 р. на 16-ій міжнародній конференції в Німеччині за підтримки Інституту інтернаціональних педагогічних досліджень країни та Центру освітніх досліджень та інновацій (CERI) представниками Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) було надано інтерпретацію поняття ІНП, де інтернаціонально-орієнтований зміст дисциплін основного курсу навчання, що спрямований на всебічну (професійну/соціальну) підготовку студента до життя у міжнародному, полікультурному соціумі, є визначальним [21].

У 2001 р. провідними фахівцями DAAD, Теодором Берхем (Theodor Berchem) та Клаусом Ландфрід (Klaus Landfried) було представлено доповідь «Інтернаціоналізація навчальних програм» («International ausgerichtete Studiengänge») [6]. Дослідники переконані, що запорукою успішної ІНП є розроблення у контексті кожної окремої інтернаціоналізованої навчальної програми, так званого «трикутника сумісності», що передбачає певну ієрархію: «студент – іноземний студент», «студент – суспільство», «студент – ринок праці». Теодор Берхем та Клаус Ландфрід переконані, що така структура особистісного досвіду сприяє формуванню самостійної, відповідальної, стійкої індивідуальності, здатної до життя у полікультурному суспільстві, діяльності задля прогресивного розвитку власної держави та суспільства загалом.

У роботі «Вища освіта, інтернаціональна освіта та академічні дисципліни» (Higher Education, International Education, and the Academic Disciplines) науковець Свен Гроеннінгс (США) (Sven Groennings) стверджує, що утвердження якості інтернаціоналізації університетської освіти реалізується шляхом розроблення універсальних моделей ІНП (виділення фундаментальних навчальних дисциплін, що складатимуть основу змісту таких програм). Дослідник вважає, що запровадження інтернаціонального /інтердисциплінарного компонента у викладанні змісту навчальних дисциплін сприятиме формуванню глобального, компаративного мислення сучасної молоді. Свен Гроеннінгс переконаний, що дисципліни природничого циклу (географія, біологія) доцільно викладати з позиції казуїстського (від. лат. casus – випадок) принципу їх інтерпретації,

розглядати окремі випадки у їх зв'язку із загальними принципами права і моралі, правові та економічні дисципліни – на основі цінностей демократичного суспільства, філософські дисципліни – з позиції системно-парадигмального трактування поняття «інтернаціональний» тощо [12].

У 2002 році Організацією економічного співробітництва та розвитку було представлено типологію моделей ІНП, до яких належать такі різновиди:

- навчальна програма, традиційний зміст якої доповнюється дисциплінами компаративної тематики (Curricula, die traditionelle nationale Inhalte um eine komparative Dimension erweitern) (порівняльна педагогіка);
- навчальна програма, зміст якої передбачає формування іншомовної компетенції засобами іноземної мови, тобто викладання дисциплін курсу виключно іноземною мовою (Curricula, für Fremdsprachen, erweitert durch interkulturelle Inhalte und die Vermittlung interkultureller Kompetenzen) (інтеркультурна германістика, лінгвістика, стилістика, культурологія);
- навчальна програма, до тематичного змісту якої входять дисципліни з міжнародною тематикою (Curricula mit internationalen Inhalten) (міжнародні відносини, європейське право);
- навчальна програма, зміст якої доповнюється професійно-орієнтованими дисциплінами, які користуються попитом у Європі (Curricula, die auf ein internationales Berufsfeld vorbereiten) (міжнародний менеджмент, юридична та банківська справи);
- навчальна програма, до складу якої входять змістовні професійно-визнані дисципліни, які сприяють отриманню міжнародної, професійної кваліфікації (Curricula, die zu einer international anerkannten Berufsausbildung führen) (міжнародні програми на здобуття ступенів «Бакалавр», «Магістр»);
- навчальна програма, що спрямована на отримання спільних або подвійних ступенів (Integrierte Curricula mit einem gemeinsamen Abschluss oder Doppelabschluss) (європейський ступінь доктора філософських наук);
- навчальна програма, до складу якої входять інтердисциплінарні блоки з комплексного вивчення того чи іншого регіону (Interdisziplinäre Programme in Regionalstudien «ares studies») («локальні дослідження», що передбачають фундаментальне вивчення особливостей того чи іншого континенту (Європи, Азії та Латинської Америки);
- навчальна програма, що передбачає обов'язкове навчання (протягом семестру, триместру чи навчального року) у вищій-партнері за кордоном (Curricula mit obligatorischem Auslandsstudienanteil);
- навчальна програма, тематичний зміст якої повною мірою орієнтований на іноземних студентів (Spezielle Curricula für ausländische Studienrende) [3; 124; 21].

Аналітичний аналіз моделей ІНП, за версією ОЕСР, дав змогу визначити змістове наповнення ідеального «шаблону», макету ІНП. Отже, складовими такої навчальної програми є: дисципліни, що стосуються міжнародної, компаративної тематики, що викладаються виключно іноземною мовою та орієнтовані на іноземних студентів.

У публікації «Університет у XXI столітті» («Universität im 21. Jahrhundert») провідні вчені Німеччини в галузі міжнародної освіти Ян Джорден (Jan C. Jörden),

Анна Шварц (Anna Schwarz) та Ханс-Юрген Вагенер (Hans-Jürgen Wagener) виступили з критикою такої типології моделей ІНП. Дослідники переконані, що типологія, представлена ОЕСР, є недосконалою. Професор кафедри політичної соціології Європейського університету Віадрина (Франкфурт-на-Одері), Німеччина, Анна Шварц вважає, що більшість навчальних програм цієї типології є синонімічними, однорідними, здебільшого вони перекривають одна одну, а не доповнюють зміст попередньої навчальної програми. З метою систематизації та удосконалення змісту ІНП професор, доктор філософських наук Ханс-Юрген Вагенер надає власне бачення складових компонентів ІНП, які слід урахувати при складанні таких програм (див. табл. 2.) [15].

З наведеної нижче таблиці стає зрозумілим, що з метою запобігання однорідності, повторюваності дисциплін у ІНП слід урахувати при укладанні їх тематичного змісту такі фактори, як характер навчального процесу, узгодженість дисциплін у навчальній програмі, контингент студентів та тривалість програми.

Таблиця 2

Складники інтернаціоналізації навчальних програм

Тривалість ІНП	Один модуль	Триместр або семестр	Навчальний рік
Узгодження дисциплін у навчальній програмі	Монодисциплінарний підхід	Мультидисциплінарний підхід	Інтердисциплінарний підхід
Встановлення контингенту студентів	Вітчизняні студенти	Іноземні студенти	Інтернаціональні гетерогенні групи
Характер навчального процесу	«Віртуальний» характер (університет знаходиться за кордоном)	Локальний характер (університет знаходиться на території однієї держави)	Змішаний тип (комбінація віртуального навчання з локальним)

Висновки. Інтернаціоналізація навчальних програм є спеціально розробленою стратегією пристосування університету до нових умов функціонування в сучасному високоорганізованому суспільстві, що передбачає комплекс взаємопов'язаних змін та нововведень, інтеграцію до існуючих навчальних програм дисциплін із міжнародним змістом.

Проведене дослідження дало змогу окреслити визначальні чинники, які сприяли введенню інтернаціонального контексту у навчальні програми європейських університетів. Ними стали:

- глобалізація, європеїзація та регіоналізація освіти та перетворення

постіндустріального суспільства на суспільство знань;

- збільшення автономії університетів та зниження державного фінансування системи вищої освіти на національному та інституційному рівнях.

Теоретико-компаративний аналіз мовної складової інтернаціоналізованого змісту навчальних програм дав змогу визначити академічну суперечність наукового світу Німеччини: між зміцненням, уніфікацією та підвищенням якості навчання німецької мови як іноземної та ревальвацією (підвищенням значущості, престижу) англійської мови для викладання навчальних дисциплін в університетах країни задля успіху у міжнародній конкурентній боротьбі. Рішенням цієї дилеми стало введення викладання основного курсу дисциплін двома мовами (німецькою – 75 % та англійською – 25 %).

Аналіз моделей ІНП, за версією ОЕСР, дав змогу визначити змістове наповнення такої програми. Навчальні дисципліни міжнародної, компаративної тематики, зорієнтовані на іноземних студентів, викладаються виключно іноземною мовою та становлять змістову єдність інтернаціоналізованої навчальної програми.

Список використаних джерел:

1. *Освіта – рушійна сила розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] // МОН. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>*
2. *Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту». – 119 с.*
3. *Чирва А. С. Інтернаціоналізація змісту освіти – основна умова ефективності вищої школи / А. С. Чирва // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : зб. наук. пр. / ред. кол.: А. А. Сбруєва (голов. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – № 3(5). – 2010. – С. 121–131.*
4. *Altbach P. The Perils of Internationalizing Higher Education: An Asian Perspective / Philip Altbach // International Higher Education. – 1999. – № 2. – P. 34.*
5. *Ammon U. A. Ist Deutsch noch internationale Wissenschaftssprache? Englisch auch für die Lehre an den deutschsprachigen Hochschulen / Ulrich Ammon // Walte de Gruyter, 1998. – Berlin. – S. 29.*
6. *Berchem T., Landfried K. Evaluation von Studiengängen des Demonstrationsprogramms «International ausgerichtete Studiengänge» – gefördert vom bmb+f – Abschlussbericht (DAAD) / Theodor Berchem, Klaus Landfried, 2001. – Bonn : DAAD. – S. 15–27.*
7. *Bundesgesetz über die Organisation der Universitäten und ihre Studien / Universität Gesetz. – 2002. – S. 102. – [Die elektronische Ressource]. – Das Regime des Zugriffes : <http://www.bmwf.gv.at>*
8. *Bundesgesetz über die Förderung der Hochschulen und die Koordination im schweizerischen Hochschulbereich (29.05.2009) // Press-Rohstoff. – 2009. – S. 4697–4728. – [Die elektronische Ressource]. – Das Regime des Zugriffes : <http://www.admin.ch>*
9. *CERI/OECD-Studie «Higher Education in a New International Setting – Curriculum Development for Internationalisation» / HIS-Kurzinformation, 1996. – Hannover : HIS. – S. 18–19.*
10. *Deutscher Akademischer Austauschdienst. Zweites Aktionsprogramm des DAAD zur Stärkung der internationalen Wettbewerbfähigkeit des Studien- und Wissenschaftsstandorts Deutschland, 1999. – Bonn. – DAAD. – S. 33.*
11. *Gesetz vom 25. November, 2004 über das Hochschulwesen (Hochschulgesetz, HSG) // Liechtensteinisches Landesgesetzblatt, 2005. – Nr. 2. – S. 30. – [Die elektronische*

- Ressource]. – Das Regime des Zugriffes : [http:// www.gesetze.li](http://www.gesetze.li).
12. Groennings S. *Higher Education, International education, and the Academic Disciplines / Sven Groennings // International Education Series, 1990. – New York : The American Forum for Global Education. – P. 26-27.*
 13. Hahn K. *Begriffsklärung der «Internationalisierung der Curricula / Karola Hahn // Beiträge zur Hochschulforschung, 2001. – S. 25–26.*
 14. *Hochschulrahmengesetz, Art. 5–12. Textausgabe. – Bonn : Bundeszentr. für Polit. Bildung, 12 April 2007. – S. 46.*
 15. Jörden Jan C, Scharz A., Wagener H.-J. *Universität im 21. Jahrhundert / Jan C. Jörden, Anna Schwarz, Hans-Jürgen Wagener // Hochschulwesen, 2000. – Heidelberg : Springer. – S. 117.*
 16. Leggewie C. *Amerikas Welt: Die USA in unseren Köpfen / Claus Leggewie, 2000. – Hamburg. – Hoffmann & Cample Verlag. – S. 299.*
 17. Mason J., Stanley D. *Preparing Graduates for the Future: International Learning Outcomes / Joan Mason, Dale Stanley, 1997. – Vancouver : AUCC. – P. 12.*
 18. *Memorial. Amtsblatt des Großherzogtums Luxemburg. Recueil de Legislation (22 Juin 2006). Sommaire Universite du Luxembourg. – [Die elektronische Ressource]. – Das Regime des Zugriffes : <http://www.uni.lu>*
 19. Mestenhauser J. A., Ellingboe B. J. *Reforming the Higher Education Curriculum: Internationalizing the Campus / Josef A. Mestenhauser & Brenda J. Ellingboe // Series on Higher Education, 1998. – Phoenix : American Council on Education / Oryx. – P. 87.*
 20. Nilsson B. *Internationalising the Curriculum : A Position Paper / Bengt Nilsson, 2000. – Amsterdam : EAIE. – P. 22.*
 21. *OECD/CERI-Bericht. Die Internationalisierung des Curriculums im Hochschulbereich. Die Internationalisierung des Hochschulwesens / (Bildungsforschung internationaler Organisationen 16., herausgegeben vom Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung), 1998. – Frankfurt : Peter Lang. – S. 44–109.*
 22. Schnitzer K., Körte E. *Fallstudien zur Internationalisierung des Curriculums an deutschen Hochschulen: Nationaler Bericht für das Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft, Forschung und Technologie (BMBF) / Klaus Schnitzer & Elke Körte, 2001. – S. 47.*
 23. Teichler U *Die Moderation wachsender Komplexität der Internationalisierung / Ulrich Teichler // Hochschule innovativ, 2011. – S. 14–15.*
 24. Wende M. van der. *Internationalising the Curriculum in Dutch Higher Education / Marijk van der Wende / An International Comparative Perspective // Journal of Studies in International Education, 1997. – № 1/2. – P. 42–56.*
 25. Whalley T. *Best Practice Guidelines for Internationalizing the Curriculum / Tom Whalley // Ministry of Education. Skills and Training & Centre for Curriculum, Transfer and Technology, 1997. – [Electronic resource]. – URL: [http:// www.ctt.bc.ca/curric/BP/index](http://www.ctt.bc.ca/curric/BP/index).*
 26. Wolff A., Eggers D. *Lern- und Studienstandort Deutschland – Emotion und Kognition: Lernen mit neuen Medien / Armin Wolff, Dietrich Eggers// Materialien Deutsch als Fremdsprache 47., 2000. – Regensburg : Deutsch als Fremdsprache. – S. 257–274.*